Mezar Taşları ve Türkistan'daki Tatarların XIX. Yüzyılın Başındaki Sosyo-Kültürel Hayatlarıyla İlgili Bazı Değerlendirmeler

Grave Stones and Some Evaluations on the Socio-Cultural Life of Tatars in Turkistan at the Beginning of the XIX Century

Iana GÜNGÖR*

ORCID: 0000-0003-3383-0492

Makale Türü: Özgün Araştırma

Article Type: Original Research

Chicago:
Güngör, Iana. "Mezar Taşları ve Türkistan'daki Tatarların XIX. Yüzyıl Başındaki Sosyo-Kültürel Hayatıyla İlgili Bazı Değerlendirmeler" *Tarihçi* 1, no. 2 (Mayıs 2021): 79-92.

Özet

Mezar taşları ve üzerindeki kitabeler mezar sahibinin farklı özellikleri hakkında bilgi veren önemli bir kaynaktır. Ayrıca kitabeler, ait oldukları toplumların sosyo-kültürel ve ekonomik durumları hakkında bilgi elde edilmesine imkân sağlamaktadır. Bu açılardan değerlendirildiğinde mezar taşları hem fiziki yapısı hem de üzerindeki kitabeler açısından dönemsel tarih araştırmaları için başvuru kaynağı durumuna gelmektedir.

2010 yılında Ala-Arça Mezarlığı'nda bulunan mezar taşı da sadece mezar sahibi hakkında bilgi vermekle kalmayıp XIX. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki dönemde Türkistan topraklarında yaşayan halkların sosyal-kültürel hayatları hakkında bilgi vermektedir. Makale mezar taşlarının tarihsel bilgi elde etme açısından önemine ve bu bağlamda Tatar tarihinin dönemsel özelliklerine vurgu yapmaktadır. Makalenin hazırlanmasında mezar taşlarının yanında Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi'nden temin edilen belgeler kullanılmış, bu şekilde mezar taşı sahibi ve tarihsel dönemle ilgili kayıtlar ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mezar taşı, Kitabe, Kaynak, Türkistan, Tatarlar.

* Dr., e-mail: ianagungor87@gmail.com

Abstract

The gravestones and the inscriptions on them are a important source of information of which gives different aspects about the grave owner . Besides, inscriptions can also provide information about the socio-cultural and economic conditions of the societies they belong to. From this point of view, gravestone inscriptions can be an important source for research.

The tombstone found in the Ala-Arça Cemetery in 2010 not only gives information about the grave owner, but also gives information about the social-cultural lives of the peoples living in Turkestan from the end of the 19th century to the first quarter of the 20th century. In this article it is Since the information in the tombstone inscription is supported by first-hand sources, it has been shown that the stone can be used as an additional source in research. The article emphasizes the importance of gravestones in terms of obtaining historical information and in this context the periodic features of Tatar history. In the prepatation of this study, along with the gravestones, documents obtained from Kyrgyz Archive were used, in this way, the records about the gravestone owner and the historical period were revelead.

Keywords: Gravestone, Inscription, Source, Turkestan, Tatars.

Giriş

1502 yılında Altın Orda Hanlığının yıkılmasıyla birlikte Rusya'nın Türkistan yönünde yayılması başlamıştır. Yaklaşık 300 yıl süren Türkistan işgalinin sonucu olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölge Rusya hâkimiyetine girmiş ve 11 Temmuz 1867 tarihinde Türkistan Genel Askeri Valiliği kurulmuştur.[1] Türkistan'ın Rus hâkimiyetine girmesinden sonra bölgeye Çarlık Rusya'dan çok sayıda göçmen (Rus, Kozak, Beyaz Rus, Ukraynalı, Tatar, Başkurt vs.) gelmeye başlamıştır. Yaşanan bu göçten etkilenen Türkistan nüfusu; 1880 yılında 3.151.680 iken[2], 1897'deki nüfus sayımına göre 8.265.406'ya ulaşmıştır.[3]

---

[1] K. Kaufman, *Proekt Vsepoddanneyşego Otçeta po Grajdanskomu Upravleniyu i Ustroystvu v Oblastyah Turkestanskogo General-Gubernatorstva* (Sankt-Peterburg: Voennaya Tipografya, 1885).
[2] D. Krasnovskiy (Ed.), *Materialı po Rayonirovaniyu Turkestana*, I (Taşkent: Ekonomiçeskiy Sovet Turkestanskoy Respubliki,1924), s. 18.
[3] İ. Geyer, *Turkestan,* (Taşkent: Tipografya Turkestanskogo T-va Peçatnogo Dela, 1909), s. 9.

XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde; İdil-Ural ve Sibirya bölgesinden gelen Tatar ve Başkurtlar Türkistan'a göç eden milletler arasında ön plana çıkmışlardır. Hem konuştukları dil ailesi hem de kültürleri birbirine yakın ve benzer olduğu için Rus kaynaklarında ayrım yapılmaksızın bu iki topluluk için "Tatarlar" kavramı kullanılmıştır. Rusya topraklarından göç ederek Türkistan'a yerleşen Tatarlar çok geçmeden bölgede önemli birer aktör olmuşlardır. Din adamı, öğretmen, tüccar ve fabrika sahibi olan Tatarlar bölgeye ekonomik ve kültürel açıdan katkı sunmuşlardır.

Günümüzde Türkistan Tatarları üzerinde araştırma yapılırken ağırlıklı arşiv kaynağı olarak bu topraklara gelen seyyah ve araştırmacıların notları ve o dönemde bölgede yaşayan aydınların hatıralarını içeren el yazmaları taranmaktadır. Tatar dernekleri tarafından düzenlenen konferanslar, yayınlanmış makaleler ve derleme kitaplar da kullanılan kaynaklar arasındadır. Ayrıca Türkistan'a gelip yerleşen Tatar aileleriyle yapılan röportajlar da sözlü kaynak olarak kullanılmaktadır. Bunların yanı sıra SSCB dönemi ve sonrasında hazırlanan araştırma eserlerinden de faydalanılmaktadır.

Benzer şekilde mezar taşları da Türkistan Tatarları hakkında bilgi veren farklı bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Özellikle Yedisu[4] bölgesindeki Tatarlar hakkında XIX. yüzyılın ortasından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki döneme ait bilgi kaynağı oldukça azdır. Belirtilen dönemde yaşamış kişilerin mezar taşları ve kitabeler de bu kişilerin dili, dini, yaşantısı gibi konular hakkında bilgi alabileceğimiz önemli birer ek kaynak olarak kullanılabilir. Bu araştırmada tarafımızca bulunan ve günümüz diline çevrilen Tatar bir iş adamına ait mezar taşı incelenmektedir. Türk-Müslüman mezar taşlarına referans olarak seçilip incelenen bu mezar taşı, söz konusu dönem hakkında çıkarım ve değerlendirme yapmak için kullanılacaktır. Ayrıca mezar taşlarının bu tür araştırmalarda kaynak olarak kullanılabilme durumu sorgulanmaya çalışılacaktır.

1. Tatar Mahallesi ve Ziyaratı (Mezarlığı)

Tatarlar, göç ettikleri bölgelerde birbirlerine yakın yaşarlardı. Bölgeye ilk yerleşenler genelde ticari maksatla gelenlerdi ve bölgede ticaretin döndüğü panayır, pazar, seyyar pazar gibi noktalara yakın yerlerde ikamet ediyorlardı. Şehirlerde veya kırsal bölgelerde fark etmeksizin zamanla yerel halkla birleşerek bir "yerleşim yeri" oluştururlardı. İdil-Ural bölgesinde bu tür yerleşim yerleri *avıl/yort/il* olarak adlandırılırken[5] Türkistan'da Tatarların birlikte yaşadıkları yerler için *mahalle* kavramı kullanılırdı.[6] Cami, mescit, okul ve ticarethanelerden oluşan bu Tatar mahalleleri,

[4] Yedisu bölgesi, günümüzdeki Kazakistan Cumhuriyetinin güney-doğusu ve Kırgızistan Cumhuriyetinin kuzeyini içine alan geniş bir bölgedir. Bölge, tarihi kaynaklarda Kazakça Jetisu, Kırgızca Cetisuu, Rusçada ise Semireçye/Семиречье geçmektedir.
[5] Nail Halikov, "Selskiye Poselenya i Jilişa", *Tatarı* (2001): 214
[6] Radik Salihov, "Sotsialnıye Funktsii Tatarskoy Mahalli", *Tatarskiye Musulmanskiye Prihodı v Rossiyskoy İmperii* (2006): 23.

Türkistan'ın Çarlık Rusya'ya bağlı olduğu dönemde *"Tatar **slobodası**"*[7] yani "Tatar köyü/kasabası" olarak adlandırılırdı. [8]

XIX. yüzyılın sonuna doğru Türkistan'daki Tatar mahalleleri çoğunlukla o zamanki şehrin merkezlerinin dışında yer almaktaydı. Bu mahallelerde yaşayan sakinlerin birlikte ibadet edebilmeleri için camiler inşa edilir veya ibadet evleri açılırdı. İbadethanelerin sayısı mahalle sakinlerinin sayısına göre planlanır ve o mahallede duruma göre 1-2 cami veya birkaç tane ibadet evi bulunabilirdi. Tatarlar, camileri hem dinî vecibelerini yerine getirmek hem de yerli halkın İslamiyet'i daha yakından tanımasını sağlamak maksadıyla ve genelde halkın desteğini alarak zenginlerin bağışlarıyla inşa ederlerdi. Halk arasında *"Tatar Meçeti"* olarak adlandırılan Tatar camilerinin mimarisi İdil Tipi (Povoljskiy Stil) idi. Bu usul sadece İdil boyundaki Tatarlara aittir ve başka hiçbir Müslüman halkın yaşadığı yerde bu mimariye rastlanmamaktadır.[9] Türkistan'daki dikdörtgen mimaride ve çatıları üzerinde minareleri bulunan bu camiler adeta Tatar mahallelerin simgesiydi.

Mahalle camilerinde namaz kılınır, din eğitimi verilir, evlenme-boşanma ve cenaze işlemleri yönetilir ve doğum-ölüm kayıtları da aynı şekilde bu camilerde tutulurdu. O zamanlarda Tatar mahallelerinde bulunan cami vakfiyelerine bağlı *"Tatar Ziyaratı"* (Tatar Mezarlığı) bulunmaktaydı. Şehir merkezlerinin biraz dışında kurulan Tatar mezarlıkları, demir veya ahşap çitlerle çevriliydi. Mezarlıkların içerisinde ibadet edilebilecek küçük mescitler bulunuyordu.[10] Bu mezarlıklarda bulunan mezar taşları, Türkistan topraklarında yaşayan Tatarların sosyal-kültürel hayatları hakkında bilgi veren arşiv belgeleri, el yazmaları ve hatıralar gibi birinci el kaynaklara ek kaynak olarak kullanılabilir.

2. Mezar Taşı Geleneği

Ölümden sonraki hayata ve bir gün tekrar yeniden dirilmeye inanılarak ölen insanlar için mezar yapmak ve o mezarlar üzerine taş dikmek binlerce yıldır süregelen bir âdettir. Bu âdetler, Türk topluluklarının İslamiyet'i kabulünden önceki dönemde olduğu gibi ve sonra da devam ettirilmektedir. Eski Türklerde (V.-VIII. yüzyıllar) mezar üzerine çeşitli sözler, şiirler ve hitabeler yazılan taşların dikilmesine güzel bir örnek olarak Orhun-Yenisey kitabeleri verilebilir.[11]

---

[7] Sloboda; özgür insanların köyü, şehre yakın yerleşim yeri, birden fazla ibadethanesi, pazarı, panayırı ve hükümet konağı olan büyük köy/kasaba. Geniş bilgi için bknz: V. Dal, "Sloboda", *Tolkovıy Slovar Jivago Velikoruskago Yazıka*, IV (1882): 227.

[8] N. Severtsev, *Puteşestviya po Turkestanskomu Krayu i İssledovaniya Gornoy Stranı Tyan-Şanya* (Sankt-Peterburg: İmperatorskoe Russkoe Geografiçeskoe Obşestvo, 1873), 148.

[9] N. Halit, "Tatarskaya Meçet: Neskolko Slov o Tipologii i Etapah Razvitiya Arhetipa", *Meçeti v Duhovnoy Kulture Tatarskogo Naroda (XVIII v.- 1917 g.)* (2006): 76.

[10] Yana Sıtdıkova, "Blagotvoritelnaya Deyatelnost Tatar Kırgızstana do Revolyutsii", *III. Orta Asya Antropoloji Öğrenci Konferansı Makalelerinin Derleme Kitabı (2010):* 80.

[11] Geniş bilgi için bknz: M. Ergin, *Orhun Abideleri* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2013).

Tatar Türklerindeki mezar taşı geleneği de çok eskiden, Bulgar devleti zamanından beri bilinir.[12] Mezarın üzerine ilk olarak ölenin adı, soyadı, baba adı, doğduğu ve öldüğü tarihleri içeren *başağaç* (tahta direk) konulur sonra zaman geçince bu ağaç değiştirilerek yerine mermerden veya nehir taşından mezar taşı *(kaber taşı)* dikilirdi.[13]

Türkistan'a göç eden Tatarlar geldikleri bu topraklarda diğer gelenek ve görenekleri gibi defin adetlerini de devam ettirmişlerdir. Ölen hemen her kişinin mezarının başına bir mezar taşı konulurdu. Bu taşlar üzerine genelde kişinin adı, soyadı, öldüğü yıl ve birkaç ayet yazılırdı. Kullanılan taşlar ölen kişinin maddi duruma göre farklı taş tiplerinde olurdu. Nehir taşı, kumtaşı, mermer veya granitten yapılırlardı. Bazı kişilerin mezar taşlarına önem vermesi sebebiyle mezar taşında kişisel bilgiler ile yetinmeyip kitabeler şeklinde hazırlanmıştır. Bu kitabe taşlar için kullanılan taşın zamana karşı dayanıklılığı, üzerine kazınan yazının yazılma şekli, kullanılan dil, taşta anlatılan konular özenle seçilip ileriki zamanlara tanık olarak bırakıldı.

Resim 1. Karakol Tatar Mezarlığında Bulunan Mezar Taşı. (Foto: Iana Güngör)

[12] F. Huzin, S. Valiulina ,Z. Şakirov, "Bilyarskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii -50 Let: İtogi i Problemı İssledovaniy Velikogo Goroda", *Arheologiya Evraziyskih Stepey*, No: 1 (2017): 10-23.
[13] Ç. Zaripova Çetin, "Tatar Türklerinde Cenaze Merasimleri", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/1 (2008): 161.

Resim 1'deki Mezar Taşı Kitabesi:

1. 1921 yılı 26 (2) ? Dekabr
2. Kazan Kubirna/sı (lu) ? mer
3. hum Aziz Kadirof
4. Katl kılınup
5. Yaş 31

1. 1921 yılın 26 (6) Aralık
2. Kazan Guberniyası (Vilayeti)/ Guberniyalu (Vilyetinden)
3. Merhum Aziz Kadirov
4. Katledildi (Öldü)
5. Yaş 31

Yukarıda görülen Aziz Kadirov'a ait mezar taşı, sıradan bir Tatar mezar taşı örneğidir. Mezar taşı kitabesinde, vefat eden kişinin adı, soyadı, nereli olduğu ve ne zaman vefat ettiği yazmaktadır. Kitabede yazan bilgiler oldukça sınırlıdır ve merhumun kimlik bilgilerini içermektedir. Bu mezar taşına bakarak Türkistan Tatarları'nın defin adetlerini devam ettirdikleri söylenebilir.[14] Seçilen taşın aşınmış ve bozulmuş olması, yazarken kullanılan dil ve özensiz yazılış şekli bu mezar taşını sıradanlaştırmaktadır. XIX. yüzyılın ortasından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki süreçte dikilen Tatarlara ait mezar taşlarının çoğu benzer durumdadır. Bu yapılarıyla araştırmalarda kullanabileceğimiz bilgiler veremezler. Ancak söz konusu döneme ait ortaya çıkarılan Tatar mezar taşlarının arasında bulundukları dönemin ve bölgenin sosyo-kültürel hayatı ile ilgili oldukça önemli ve araştırmalarda kullanılabilecek bilgiler içeren taşlar da bulunmaktadır.

XIX. yüzyılın ortalarında Tatar Mezarlığı olarak oluşturulan Bişkek'teki *Ala-Arça* Mezarlığında[15] 2010 yılı Nisan ayında saha araştırması sırasında tarafımızdan bir takım mezar taşı kitabeleri tespit edilmiştir. Bu mezar taşları resimlenmiş ve üzerindeki kitabeler tarafımızca okunmuştur. İlk önce Latin alfabesine çevrilmiş sonra Türkçeye tercüme edilmiştir. İnceleme kapsamında bulunan, zamanımıza kadar bozulmadan kalmış bu mezar taşlarından bir tanesi, zengin içeriğiyle incelenmeye değerdir.[16]

---

[14] Aziz Kadirov'a ait mezar taşı 2014 Eylül ayında Karakol Tatar Mezarlığında saha araştırması yapılırken bulunmuştur. Tarafımızdan resmi çekilip tercüme edilmiştir.

[15] Ala-Arça Körüstönü yani Ala-Arça Mezarlığı, Kırgızistan'ın Bişkek şehrinde yer almaktadır. 1948 yılından beri Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti ve Bişkek Belediye Başkanlığının izniyle vatana özel hizmetleri olan Müslüman kişilerin defnedildiği mezarlıktır. Kırgızistan'ın meşhur balerini Bübüsara Beyşeneliyeva, film oyuncusu ve ressam Süymonkul Çokmorov, Türk Dünyası'nın bilge yazarı Cengiz Aytmatov'un annesi Nagima Aytmatova gibi önemli şahsiyetlerin yattığı bir mezarlıktır. Başlarda sadece Tatar –milletinden olan kişiler defnedildiği için bu mezarlık Tatar Mezarlığı olarak adlandırılıyordu. Mezarlığın sağ tarafında birçok Tatara ait mezar bulunur. Mezar taşlarının birçoğu toprak altında kalmış, devrilmiş, bozulmuş veya silinmiş durumdadır.

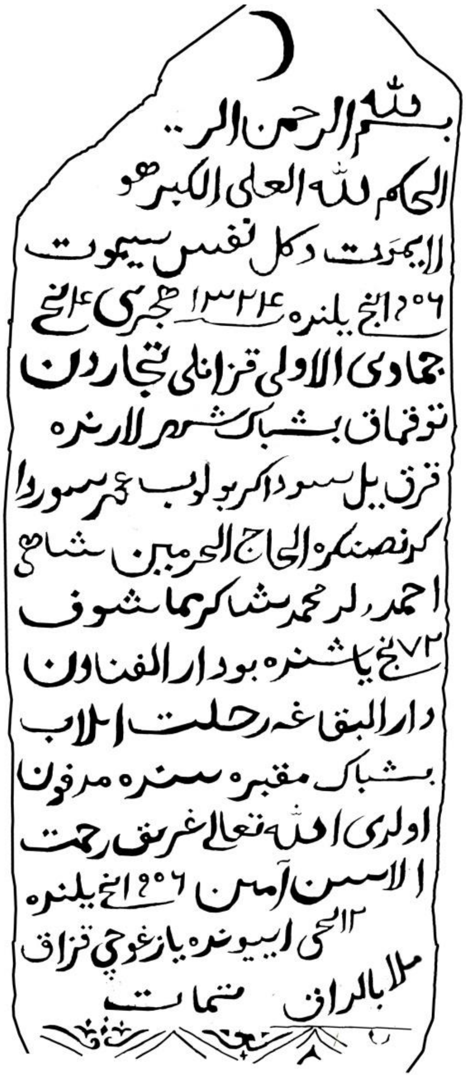
[16] Mamaşev'e ait bu mezar taşı kitabesi "İdil-Ural Tatarları İle Yedisu Halkı Arasındaki İlişkiler (1867-1917)" adlı Doktora tezinde Türkistan'daki tüccarlardan ve dolayısıyla Mamaşev'den bahsederken resim olarak kullanılmıştır. Bknz.: Iana Sytdykova, "İdil-Ural Tatarları İle Yedisu Halkı Arasındaki İlişkiler (1867-1917)" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi, 2017).

İncelenen bu kitabenin dili bölgenin okuryazar Kırgız, Kazak, Tatar gibi Türk toplulukları arasında kullanılan Çağatay Türkçesi'dir. XIX. yüzyılın ortasından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki döneme ait incelenen neredeyse bütün mezar kitabelerinin Çağatay Türkçesinde yazıldığı görülmüştür.[17]

Çalışmanın konusu olan mezar taşı, koyu gri renkli kumtaşından yapılmıştır. Boyutu yaklaşık olarak 150x60 cm'dir. Taşın bir yüzü yazılıdır ve sağ köşesi kesik veya kırıktır. Dolayısıyla 17 satırdan oluşan epitafinin ilk iki satırındaki son kelimeler eksiktir. Mezar taşının en üstüne İslam'ın simgesi olan hilal resmi, alt bitiş noktasına ise bitki süsleri ve geometrik şekiller kazınmıştır. Taş üzerinde yazılı olan kitabe zamanımıza kadar okunaklı şekilde kalabilmiştir.

Resim 2. Mezar Taşı Orijinali

Resim 3. Mezar Taşı Çizimi

[17] Geniş bilgi için bknz.: Kubatbek Tabaldiyev, Kayrat Belek, *Pamyatniki Pismennosti na Kamne Kırgızstana* (Bişkek: Uçkun, 2008). Çetin Cumagulov, *Epigrafika Kirgizii*, 3 (Frunze: İlim, 1987).

Mezar Taşı Kitabesi:

1. Bismillahirrahmanirra…
2. el-hükmü li'l-llahi'l 'aliyyi'l-kebir Hü
3. lâ yemüt ve küll-ü nefsin seyemüt
4. 1906 ıncı yılında 1324 hicri törtüncü
5. Cümâd-el-ûlâ Kazanlı tüccardan
6. Tokmak Bişbek şeherlerinde
7. kırk yıl sodaker bolub ömür sürdükten
8. sonra el-hac el-haremeyn şâhi
9. Ahmed veledi Mehmed Şakir Mamaşof
10. 72 nci yaşında bu dâr-ül-fenâdan
11. dâr-ül-bekağa rıhlet eyleb
12. Bişbek makberesinde medfûn
13. oldu Allahu Teâlâ garik rahmet
14. eylesin Amin 1906 nçı yılında
15. 12 nçi iyunda yazğuçi kazak
16. Molla Baldak
17. Temmet

Mezar Taşı Kitabesinin Türkiye Türkçesine Aktarımı:

1. Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla
2. Hüküm sahibi Allah için, O büyüktür
3. Ölümsüzdür ve her nefis ölecektir.
4. 1906 yılında 1324 Hicri dördüncü
5. Cumâd-el-ûlâ[18] Kazanlı tüccardan
6. Tokmak Pişpek şehirlerinde
7. kırk yıl tüccar olarak ömür sürdükten
8. sonra *el-hac el-haremeynşâhi*[19]
9. Ahmet oğlu Mehmet Şakir Mamaşev
10. 72 yaşında bu fâni dünyadan

[18] Cumâd-el-ûlâ, Hicrî yılın beşinci ayı. Bkz: Fuat Günel, "Cemâziyelevvel", *İslam Ansiklopedisi*, C. 7 (1993): 319.
[19]Haremeyn, Mekke ve Medine şehirlerini birlikte ifade eden tabirdir. Bu bağlamda, Mekke ve Medine'yi ziyaret eden ve hac ibadetini yerine getiren kişilerden bahsederken kullanılan sıfat olarak düşünülebilir. Bkz.: Ş. Tufan Buzpınar, Mustafa S. Küçükaşçı, "Haremeyn", İslam Ansiklopedisi, C. 16 (1997): 153-157.

11. baki dünyaya göçüp
12. Bişkek mezarlığına defnolunmuştur
13. Allah Teâlâ rahmet
14. eylesin Amin 1906 yılında
15. 12 Haziranda yazıcı Kazak
16. Molla Baldak
17. Tamam oldu (Bitti)

3. Mezar Taşı Kitabesinin Tatar Tarihi Araştırmaları için Önemi:

Mezar taşı kitabesini okuduğumuzda bu mezarın Mehmed Şakir Mamaşev'a ait olduğu görülmektedir. Babasının adı Ahmet'tir. Kendisinin Kazanlı olduğu Kazan'dan Türkistan'a göç ettikten sonra buradaki Pişpek ve Tokmak şehirlerinde[20]- kırk yıldan fazla tüccarlık yaptığı yazmaktadır.

Söz konusu iki şehir, XIX. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın başına kadarki süreçte Türkistan'daki ticaret yolları üzerinde bulunan önemli ticari noktalardır. O tarihlerde bu şehirlerde çok sayıda ticarethane bulunduğu bilinmektedir. 1900 yılında Tokmak pazarındaki tezgâhların sayısı 100 civarındaydı ve tüccarların yıllık kazancı 2000 ruble idi.[21] 1913 yılına geldiğinde 2.000.000 ruble ticari hacimli; Asya ürünleri, bakkaliye, manifatura ve deri ürünlerinin satıldığı 635 ticarethane bulunuyordu.[22] Pişpek şehrinin ekonomisi de, ticarethanelerin çoğalması ve pazarın kalabalıklaşmasıyla her yıl daha da fazla gelişiyordu. 1886 yılında Pişpek pazarının yıllık ticari cirosu 284.000 ruble iken[23] 1913 yılına gelindiğinde bu rakam 1.000.000 rubleye çıktı. Ayrıca şehirde 489 ticarethane faaliyet gösteriyordu.[24]

Bu ticarethanelerde dönen ticari hayat hakkında bazı bilgilere de Türkistan'a gelen seyyahların seyahatnamelerinde rastlanmaktadır. Örneğin Yedisu İstatistik Komitesi üyesi Aleksey Sokolov, 1905 yılının yaz aylarında Yedisu'yu dolaşırken Tokmak pazarında daha çok Tatarların ve Sartların[25] ticaret yaptıklarını gözlemlediğinden bahsetmektedir. Ayrıca Tokmak şehrindeki ticareti şu şekilde anlatmaktadır: *"Tokmak, kalabalık Rus köylerine komşu olmasına rağmen tamamen şark pazarı*

[20] Günümüzde Tokmok şehri, Kırgızistan'ın Çüy Bölgesinde yer almaktadır. Bişkek ise Kırgızistan'ın başkentidir.
[21] B. Camgerçinov (Ed.), *İstorya KSSR,* C. I (Frunze: Kırgızstan, 1968), s. 438.
[22] V. Nedzvitskiy, *Administrativnoe Ustroystvo, Osedlıye Punktı i Koçevıye Volosti Semireçenskoy Oblasti* (Vernıy: Tipo-Litografya M.İ. Obuhova, 1913), s. 125.
[23] A. Camankarayev, *Razvitiye Torgovli v Kirgizii v Kontse XIX - Naçale XX vv.* (Frunze: İlim,1965), s. 67.
[24] Nedzvitskiy, *Administrativnoe Ustroystvo*, s. 109.
[25] Sart, Türkistan'da ticaretle uğraşan yerleşik Özbek ve Taciklere verilen genel bir isimdir.

karakteristiği taşıyan bir yer. Burada Rus etkisi hiç görülmemektedir. Pazar işlerini tamamen Sart ve Tatarlar yürütüyorlar. Kerpiçten yapılmış küçük tezgâhlardan Sart ve Tatar dilleri duyuluyor."[26]

XX. yüzyılın başında Tokmak'ı dolaşan Sokolov buradaki tüccarların çoğunun Tatarlar olduğunu söyler. Bu bilgiler eşliğinde ve incelediğimiz mezar taşı kitabesine bakıldığında, 1906 yılında vefat eden ve 40 yıl ticaretle uğraşan Tatar Türkü Mehmed Mamaşev'in Tokmak pazarının ilk tüccarlarından biri olduğu söylenebilir.

Mamaşev, Pişpek'te farklı ticari kollarda çok sayıda iş yerine sahipti. Onun Yedisu bölgesindeki önemli tüccarlardan birisi olduğunu gösteren arşiv kaynakları da mevcuttur. Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi'ndeki emlak kayıt defterine göre 1896 yılında Pişpek tüccarı beş çocuk babası Şagiy[27] Mamaşev'in biri altı odalı diğeri iki odalı olmak üzere iki evi, 3 ahırı ve bir de meyve bahçesi vardır. Toplam servetinin değeri 1600 rubledir.[28] Ayrıca Pişpek'te birde deri fabrikası işletmektedir. Bu deri fabrikasında dört işçi çalışmakta ve günlük işlenen deri sayısı 1.400'ü bulmaktadır.[29]

Farklı bir bakış açısı ile bakılarak Mamaşev'in mezar kitabesinde yazan 40 yıllık ticari hayatından hareketle bazı değerlendirmelerde yapmak mümkündür. 40 yıl gibi uzun bir süreç düşünüldüğünde Mamaşev'in büyük bir tüccar olduğu söylenebilir. Bölgedeki Ticari istikrardan söz edilebilir.[30] Ayrıca 40 yıl ticaret yapan bir tüccarın mezar taşı kitabesinde Pişpek ve Tokmak şehirlerine vurgu yapılması, bu iki şehrin Türkistan ticaret yolunun önemli parçaları olduğu gerçeğini daha açık bir şekilde ortaya koyar. Zira arşiv belgeleri, hatıralar ve seyahat notları gibi birinci el kaynaklar da söz konusu dönemde Tokmak ve Pişpek şehirlerinde yoğun bir ticari hayatın olduğundan ve bu noktalarda büyük pazar alanları olduğundan bahsetmektedirler.

Ayrıca yorumlanması gereken ve göze çarpan konulardan bir tanesi de hitabede *el-hac el-haremeynşâhi* lakabının yazılı olmasıdır. Haremeyn, Mekke ve Medine şehirlerini birlikte ifade eden tabirdir. Bu tabirden Mamaşev'in Mekke ve Medine'yi ziyaret ederek hac ibadetini yerine getirmiş bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Hitabede *el-hac el-haremeynşâhi* lakabının atlanmamış ve özellikle yazılmış olması Mamaşev'in hacı olduğunu belirtmesinin yanı sıra o zamanlarda hacı olmaya verilen önemi de göstermektedir. Ayrıca bu ifade, Türkistan Tatarlarının İslam'a ve emirlerine önem verdiklerini de göstermektedir.

---

[26] Aleksey Sokolov, *Toguz-Torau* (Vernıy: Tipografya Semireçenskogo Oblastnogo Pravleniya, 1908), s. 6.
[27] Mezar taşında Mamaşev'in ismi Şakir, arşiv belgelerinde Şagiy ve Şakir olarak geçmektedir.
[28] Tsentralnıy Gosudarstvennıy Arhiv Kırgızskoy Respubliki, f. 7, op. 1, e. h. 22, d. 134, 287, s. 46, 92.
[29] V. Galitskiy, *İstoriya Goroda Pişpeka 1878- 1917* (Frunze: İlim, 1980), s. 53.
[30] Kişilerin 40 yıl ticaret yapabilmesi ve düzenli olarak şirket sahibi olması o bölgedeki ticaretin istikrarlı ve hatta gelişen olduğunu gösterir.

Mezar taşının sonunda yer alan "Yazıcı Kazak Molla Baldak" cümlesinden, kitabenin Kazak Türklerinden Baldak isimli bir molla/din adamı tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. Molla Baldak (bazı mezar taşlarında Baldakbay olarak yazar) XX. yüzyılın başında Yedisu bölgesinde tanınmış bir "yazguçi" yani mezar taşı yazıcısı olarak bilinmektedir. Günümüz itibariyle onun imzasını taşıyan 10 tane mezar taşı bulunmuştur.[31] Bunlar 1900-1910 yılları arasında yazılmış, Tatar ve Kırgızlara ait mezar taşlarıdır. Molla Baldak'ın yazdığı kitabeler incelendiğinde, Kırgızistan'ın önemli şahsiyetleri ve aile mensuplarının yanı sıra bazı tüccar ve aile mensuplarına ait mezar taşlarını yazdığı görülür. Kırgızların XIX. yüzyılın önemli liderlerinden ve kumandanlarından biri olan Şabdan Baatır'ın adına diktirilen mezar taşı[32] buna örnek verilebilir. İncelenen taşların şekline, kitabesine ve kime ait olduğuna dikkat edildiğinde Molla Baldak'ın zengin ve şöhret sahibi kişilerin mezar taşlarını yazdığı görülmektedir.

Molla Baldak sadece deneyimli bir yazar ve dekoratör değil, aynı zamanda yaşadığı dönem ve çevresi için son derece eğitimli bir kişi idi. Yazılarına bakıldığında mollanın birkaç dil bildiği tahmin edilir: ana dili olan Kazakçanın yanı sıra Kırgızca, Tatarca, Çağatayca ve tabii ki din adamı olması sebebiyle geleneksel Arapça bilmektedir. Molla Baldak'ın elinin değdiği mezar taşlarının bulunduğu üç mezarlığın (Tokmak, Kemin ve Bişkek) konum olarak birbirinden oldukça uzak olması, onun 1900-1910 yılları arasında söz konusu bölgelerde mezar taşlarına kitabeler yazan belki çok az kişiden biri olabileceği söylenebilir.

Yazguçi Molla Baldak'ın mezar taşlarının üzerine kitabe yazarken ölen kişinin ana dili yerine farklı bir dil kullanması dikkat çekicidir. Hitabelere bakıldığında Özbekçe, Tatarca, Kazakça, Kırgızca kelimeler bir arada kullanılmış gibi görünmektedir. Mollanın yazımda kullandığı dilin aslında Çağatay Türkçesi olduğu anlaşılmaktadır. Çağatay Türkçesi, Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci döneminin adıdır. Bu dilin kullanımı XV. yüzyıl başlarında başlar, XX. yüzyıl başlarına kadar devam eder. Batı Türklüğünün sınırlarını çizen Karadeniz, Kafkas Dağları, Hazar Denizi ve Orta İran'ın kuzey ve doğusunda kalan ve Müslüman olan bütün Kuzey ve Doğu Türkleri, XV. yüzyıl başlarından XX. yüzyıl başlarına dek aynı yazı dilini kullanmışlardır.[33] Molla Baldak'ın hitabeleri yazarken bu "ortak dil"i kullanması XX. yüzyılın başlarında Türkistan'da hâlâ Çağatay Türkçesinin yaygın olduğunu göstermektedir.

[31] V. Nastiç, ""Sarıbagışskiye" Epitafii iz Çuyskoy Dolinı", *Oriyentalistika,* 1 (3-4) (2018): 402-423. Nastiç, Molla Baldak'ın yazdığı 9 mezar taşı hakkında bilgi vermektedir. Bu kaynakta bahsedilenlere tarafımızca okunan mezar taşı eklendiğinde Molla Baldak'ın yazdığı 10 mezar taşından bahsedilebilir.

[32] Şabdan Batır hakkında geniş bilgi almak için bkz.: *Şabdan Batır* (Bişkek: Şam, 2003); Cengiz Buyar, "Hicaz Madalyalı Türkistanlı Bahadır", *Yedi Kıta Dergisi*, 136 (Aralık 2019), s. 22-31.

[33] Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), s. 404.

Sonuç

Mezar taşları ve üzerindeki kitabeler mezar sahibi hakkında bilgi veren önemli bir kaynaktır. İncelenen kitabeler ait oldukları toplumların dini inançları, kökenleri, geldikleri yerler, ne kadar yaşadıkları, ne işle uğraştıkları, meslekleri, ekonomik durumları hakkında bilgiler vererek incelenen dönemler ve o dönemlerde yaşayan insanların sosyo-kültürel ve ekonomik durumlarına benzer daha birçok konu hakkında bilgi vermektedir. Bu açıdan bakıldığında mezar taşı kitabeleri önemli bir araştırma alanıdır. Özellikle yazılı belgelerle desteklenen kitabeler araştırmalar için önemli bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Makalede incelenen Ala-Arça Mezarlığı'ndaki Mamaşev'in mezar taşı bu değerlendirmeye bir örnektir.

2010 yılında saha araştırması sırasında bir Tatar iş adamına ait mezar taşı bulundu. Uzun yıllar toprak altında kalan bu mezar taşının şekli ve üzerindeki yazılar bozulmadan zamanımıza kadar ulaşmıştı. 1906 yılına ait bu mezar taşı, söz konusu döneme ait mezar taşları arasında yapı malzemesi, boyutu, kitabesi açısından farklıydı ve incelenmeye değer bir mezar taşı özelliliği taşıyordu.

On yedi satırdan oluşan ve Çağatay Türkçesiyle yazılmış olan kitabesi, sahibi hakkında detaylar vermenin yanı sıra mezarın bulunduğu bölgenin sosyo-kültürel ve ekonomik hayatı hakkında da bilgiler içermekteydi. Bu bağlamda, yazılanlar incelendiğinde, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkistan'da yaşayan Türk halklarının dili, dini ve ticari hayatları hakkında genel bir değerlendirme yapılabilir. Buna örnek, kitabesinden Pişpek ve Tokmak şehirlerinin Büyük İpek Yolu'nun ticaret noktalarından biri olduğu ve burada ticaretin geliştiği anlaşılmaktadır. Şehirlerin civarındaki bölgede Çağatay Türkçesi'nin kullanıldığı görülmektedir. Türk-Müslüman halklarının hayatlarında İslam dininin önemli bir yer tuttuğu ve hacca giden insanlara saygı gösterildiği gibi değerlendirmeler yapılabilir.

Kazanlı Mehmed Mamaşev'a ait mezar taşı üzerindeki kitabe, mezar sahibi hakkında da detaylı bilgi vermektedir. Kitabede anlatılan bilgilere Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi'nde muhafaza edilen yazılı belgelerde de rastlanmaktadır. Taşın üzerindeki bilgiler ile arşiv bilgilerinin örtüşmesi sebebiyle kitabeyi bir kaynak olarak kullanabilmemizi sağlamaktadır. Bu durumu yorumlamak gerekirse; XIX. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki dönemde Türkistan'daki (Tokmak-Pişpek civarındaki bölge) Türk-Müslüman halklarının sosyo-kültürel ve ekonomik hayatları hakkında yapılacak tarihi araştırmalarda kitabe bilgileri arşiv belgeleriyle desteklenerek araştırmada kullanılabilir. Yukarıda yapılan çıkarım bu çalışmada Mamaşev'a ait mezar taşı incelemesi ile desteklenmiştir.

Kaynakça

Tsentralnıy Gosudarstvennıy Arhiv Kırgızskoy Respubliki, f. 7, op. 1, e. h. 22, d. 134, 287.

Buzpınar, Ş. Tufan, Küçükaşçı, Mustafa S. "Haremeyn." İslam Ansiklopedisi, C. 16 (1997): 153-157.

Buyar, Cengiz, "Hicaz Madalyalı Türkistanlı Bahadır", *Yedi Kıta Dergisi*, 136 (Aralık 2019), s. 22-31.

Camankarayev, A. *Razvitiye Torgovli v Kirgizii v Kontse XIX - Naçale XX vv.* Frunze: İlim,1965.

Camgerçinov, B. *İstorya KSSR,* C. I. Frunze: Kırgızstan, 1968.

Cumagulov, Çetin. *Epigrafika Kirgizii*, 3. Frunze: İlim, 1987.

Ercilasun, Ahmet B., *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.

Ergin, M., *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2013.

Dal, Vladimir. "Sloboda", *Tolkovıy Slovar Jivago Velikoruskago Yazıka,* IV (1882): 227.

Galitskiy, V. *İstoriya Goroda Pişpeka 1878- 1917.* Frunze: İlim, 1980.

Geyer, İvan. *Turkestan.* Taşkent: Tipografya Turkestanskogo T-va Peçatnogo Dela, 1909.

Günel, Fuat. "Cemâziyelevvel." *İslam Ansiklopedisi*, C. 7 (1993): 319.

Halikov, Nail. "Selskiye Poselenya i Jilişa.", *Tatarı* (2001): 214-149.

Halit, N. "Tatarskaya Meçet: Neskolko Slov o Tipologii i Etapah Razvitiya Arhetipa." *Meçeti v Duhovnoy Kulture Tatarskogo Naroda (XVIII v.- 1917 g.)* (2006): 73-93.

Huzin, F., Valiulina, S., Şakirov, Z. "Bilyarskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii -50 Let: İtogi i Problemı İssledovaniy Velikogo Goroda." *Arheologiya Evraziyskih Stepey*, No: 1 (2017): 10-23.

Kaufman, Konstantin. *Proekt Vsepoddanneyşego Otçeta po Grajdanskomu Upravleniyu i Ustroystvu v Oblastyah Turkestanskogo General-Gubernatorstva.* Sankt-Peterburg: Voennaya Tipografya, 1885.

Krasnovskiy, D. *Materialı po Rayonirovaniyu Turkestana*, I. Taşkent: Ekonomiçeskiy Sovet Turkestanskoy Respubliki, 1924.

Nastiç, V. """Sarıbagışskiye" Epitafii iz Çuyskoy Dolinı." *Oriyentalistika,* 1 (3-4) (2018): 402-423.

Nedzvitskiy, V. *Administrativnoe Ustroystvo, Osedlıye Punktı i Koçevıye Volosti Semireçenskoy Oblasti.* Vernıy: Tipo-Litografya M.İ. Obuhova, 1913.

Salihov, Radik. "Sotsialnıye Funktsii Tatarskoy Mahalli." *Tatarskiye Musulmanskiye Prihodı v Rossiyskoy İmperii* (2006): 23-29.

Severtsev, N. *Puteşestviya po Turkestanskomu Krayu i İssledovaniya Gornoy Stranı Tyan-Şanya.* Sankt-Peterburg: İmperatorskoe Russkoe Geografiçeskoe Obşestvo, 1873.

Sıtdıkova, Yana. "Blagotvoritelnaya Deyatelnost Tatar Kırgızstana do Revolyutsii." *III. Orta Asya Antropoloji Öğrenci Konferansı Makalelerinin Derleme Kitabı (2010):* 78-81.

Sokolov, Aleksey. *Toguz-Torau.* Vernıy: Tipografya Semireçenskogo Oblastnogo Pravleniya, 1908.

Sytdykova, Iana "İdil-Ural Tatarları İle Yedisu Halkı Arasındaki İlişkiler (1867-1917)." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi, 2017.

Şabdan Batır. Bişkek: Şam, 2003.

Tabaldiyev, Kubatbek, Belek, Kayrat. *Pamyatniki Pismennosti na Kamne Kırgızstana*. Bişkek: Uçkun, 2008.

Zaripova, Çetin Ç., "Tatar Türklerinde Cenaze Merasimleri", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/1 (2008): 155-168.